

ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ ТА ПРОТИВАГ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ

Сучасність доводить, що ефективність здійснення влади в державах не стільки залежить від конфігурації владних інститутів, скільки від дієвої системи стримувань та противаг між ними. Така об'єктивна необхідність, породжена політичною практикою, ставить перед політологами питання вдосконалення системи стримувань та противаг в розряд пріоритетних напрямків наукового дослідження.

Традиційно систему стримувань та противаг розглядали в межах теорії розподілу влад як певний інструментарій здійснення влади в державі, а окремо як самостійний механізм та наукову проблему не досліджували ні в межах вітчизняної політичної науки, ні за кордоном. На сучасному етапі перед науковцями стоїть проблема не тільки отримання практичних знань про систему стримувань та противаг, а й визначення їх місця та ролі в межах політичної теорії, що на думку автора, є одною з основних проблем якісного дослідження даної проблеми науковцями та виробки корисних порад сучасним політикам-практикам.

Дана стаття має на меті визначити місце наукових знань про систему стримувань та противаг в межах політичної науки та окреслити основні напрямки наукового дослідження даної системи в політичній практиці сучасних держав світу. Дана робота є складовою частиною дисертаційного дослідження автора, присвяченого проблемам застосування системи стримувань та противаг в сучасних демократіях, що відбувається в межах науково-дослідницької теми «Політична діяльність в демократичних суспільствах» при кафедрі політології Інституту соціальних наук ОНУ ім. І.І. Мечникова.

Поставлена проблема визначається відсутністю спеціальних досліджень в межах політичної науки, хоча тим чи іншим чином відбивалася в творчості багатьох науковців. Система стримувань та противаг перебувала в колі зору багатьох дослідників сучасної демократії та розподілу влад. Серед таких авторів відзначимо роботи Р. Даля, Д. Горовиця, А. Лейпхарта тощо. Проблемами методології науки та політичної теорії зокрема переймалися Р. Чілкот, Д. Мангейм, Р. Річ, О. Храмов тощо. Однак, на сьогоднішній день питання про наукове обґрунтування системи стримувань та противаг та формування самостійної теорії стримувань та противаг в межах політичної науки залишається відкритим.

Існування певних досвіду та знань про застосування системи стримувань та противаг та окремих її елементів в політичній практиці держав світу протягом історії людства все більше набувало узагальненого характеру та накопичувалося в роботах різних дослідників. Спираючись на довідкову літературу, а саме «Політологічний енциклопедичний словник», такого роду знання класифікуються як теоретичні, оскільки вони націлені на оцінку,

пояснення і прогнозування політичного феномену – системи стримувань та протываг. Таке розуміння теорії стримувань та протываг визначає її як політичну теорію в вузькому розумінні, тобто таку теорію, що співвідноситься, з одного боку, із суспільно-політичною практикою, різними видами діяльності, а з іншого – ототожнюється з емпіричними політологічними дослідженнями [Див.: 4, 653].

О.В. Храмов вважає, що будь-яка політична теорія утворює кілька дуже різних, але взаємопов'язаних пластів. «Перший з них становить оцінку більш або менш віддаленого минулого. Другий – репрезентує оцінки сьогоденних процесів. Цей пласт містить немало правильних оцінок, але не виключає і помилкових, що в основному пов'язано з обмеженістю інформації або з тим, що багато процесів і тенденцій перебувають у зародковому стані й недоступні для практичного вивчення. Третій пласт є політичним прогнозом, що спирається здебільшого на просту екстраполяцію існуючих і вже визначених процесів. І, нарешті, четвертий пласт – це ідеал, що існує об'єктивно як невід'ємний складник суспільно-політичного життя і суб'єктивно виступає як джерело оптимізму» [Див.: 4, 653].

Відповідно до наведеного розшарування, теорію стримувань та протываг можна уявити як певні знання про еволюцію системи стримувань та протываг в політичній практиці держав світу. Відзначимо, що такого роду знання про дану систему є найбільш дослідженим в сучасній політичній науці. Найбільшу зацікавленість викликає так званий другий пласт теорії стримувань та протываг – сучасність, оскільки має реальну потребу в науковому дослідженні, викликану політичною практикою. Реальна політика на сучасний момент широко застосовує систему стримувань та протываг в своїй діяльності, причому в кожному окремому випадку по-різному. На вибір конфігурації системи стримувань та протываг впливає безліч чинників, одна й та ж модель спрацьовує по-різному за різних обставин, що в сукупності тільки підігріває потребу в її науковому дослідженні.

Певну зацікавленість викликає третій – прогностичний – пласт теорії стримувань та протываг. Спрогнозувати розвиток даної системи в майбутньому – завдання не з легких, особливо за умови відсутності теоретичних розробок в даній галузі, однак, це є й певним орієнтиром наукових досліджень – те, заради чого вони здійснюються.

Щодо визначення певного ідеалу системи стримувань та протываг, то це питання, на мій погляд, є одним з найбільш вразливіших місць теорії стримувань та протываг, як і всієї політичної теорії взагалі. «Пошуком ідеалу на думку Рональда Х. Чілкота, – переймаються вчені, що знаходяться під впливом Макса Вебера. Ідеал проєкціонується як можливість, яка з часом може бути реалізована. Ідеал часто засновується на конкретному прикладі або досвіді, якому може послідувати суспільство. Наприклад, американська модель системи стримувань та протываг може вважатися ідеалом, який з часом може бути реалізований в менш розвинутому суспільстві. Таке розуміння передбачає однолінійну та еволюційну модель розвитку

суспільства, і коли виявляється, що відсталим суспільствам можуть і не дати розвиватися, то ідеальне буде змішано з реальністю»[5, с.516].

Напроти, інші дослідники, що дотримуються протилежної точки зору, а це перш за все прибічники марксизму, схильні пов'язувати теорію не з ідеальними типами, а з реальними ситуаціями, тобто поєднують теорію з практикою в процесі, який називають практичною реальністю. Марксисті розглядають зміни в суспільстві як наслідок діалектичної та історичної взаємодії соціальних сил в виробничих відносинах. Реальні історичні зміни можуть бути пояснені теоретично в вигляді синтезу як результат діалектичної взаємодії тези та антитези.

З'ясувати, хто з них правий, а хто помиляється – не є метою даної статті. Автор роботи виходить з того, що обидва напрямки мають право на життя, більш того, збагачують наші знання про конкретні політичні феномени.

Повертаючись до теорії стримувань та противаг, зазначимо, що окреслені вище її чотири пласти в теоретичному баченні абсолютно рівнозначні і не можна визначати один з них як важливіший за всі інші. В залежності від того, в якій площині дослідником ставиться конкретне запитання, на тому рівні теорії стримувань та противаг має бути надана відповідь. Так, якщо нас цікавлять практичні поради, то відповідь переважно буде ґрунтуватися на знаннях так званого «другого пласту» теорії стримувань та противаг. Всі інші знання лише доповнюватимуть дану відповідь, гармонізуючи її в теоретичному баченні.

Отже, відповіді на викликані практичною необхідністю потреби в наданні науково обґрунтованих порад сучасним політичним діячам лежать в межах теорії стримувань та противаг, а саме в тому пласті, де сконцентровано знання про сучасні політичні процеси.

Будь-які знання про систему стримувань та противаг, отримані в ході наукового дослідження, є корисними для неї, але виникає досить складне питання про класифікацію таких знань, що призводить до необхідності говорити про структуру теорії стримувань та противаг. Як і будь-яка теорія, вона відповідає всім вимогам побудови наукових теорій. О. Хламов дає таку структуру політичної теорії, визнану вітчизняними дослідниками: загальна політична теорія; концептуальна схема даної сфери політологічного дослідження; пояснююча гіпотетико-дедуктивна політична теорія; дескриптивна політична теорія; емпіричне політологічне дослідження [4, 654].

Для порівняння наведемо загальноприйнятту за кордоном структуру політичної теорії Рональда Х. Чілкота: концепції; узагальнення, судження та гіпотези; типи та рівні; підходи; моделі та парадигми [5, 517].

Насправді, дані схеми абсолютно ідентичні за змістом, що дозволяє всі знання про систему стримувань та противаг, незалежно від того, ким, в який час і в який спосіб вони отримані, інтегрувати в єдину теорію.

Для політологічного дослідження, яке спрямовано на отримання знань практичного спрямування, першочергового значення набуває правильне

обрання підходу до розгляду об'єкта. До розгляду системи стримувань та противаг можна застосовувати різні підходи, а саме: системний, порівняльний, структурно-функціональний, історичний, інституціональний, інструментальний, біхевіористський тощо. В такому аспекті вона як об'єкт наукового дослідження не відрізняється від інших політичних явищ, різниться тільки якість отриманих в ході дослідження результатів з точки зору відповіді на поставлене перед науковцями питання [Див.: 1].

Традиційно при дослідженні політичних систем та проблем здійснення влади в них застосовують інституціональний підхід, спрямований на виявлення основних інститутів даної системи та аналіз їх взаємозв'язків. Безперечно, даний підхід є одним з найпоширеніших в політології, і має свої переваги. Більш того, даний науковий підхід набув найбільшого теоретичного обґрунтування в політичній філософії, перш за все, в методології політичної науки.

За такого підходу система стримувань та противаг набирає вигляду певної системи інститутів, що регулюють взаємовідносини між іншими політичними інститутами. В такому випадку ми маємо справу з двома видами політичних інститутів. Б. Ротстайн в своїй статті «Політичні інститути: загальні проблеми» вказує на існування чотирьох типів політичних інститутів. «Потреба в створенні першого з них визначається необхідністю узагальнення рішень про те, яким чином потрібно регулювати загальні інтереси (інститути законодавчої влади). Другий тип інститутів потрібен для впровадження даних рішень в життя (інститути виконавчої влади). Третій потрібен для врегулювання спірних проблем та інтерпретації ухвалених правил, розроблених органом законодавчої влади, по кожному конкретному випадку (інститути судової влади). І, нарешті, четвертий тип потрібен для того, щоб карати порушників загальноприйнятих правил, незалежно від того, чи належить він до членів даної групи людей, чи ні (інститути примусу)» [3, 149-150].

Пояснення походження та сутності інституціональних відмінностей в певній мірі визначає роботу сучасних політологів. Точніше, вони ставлять три різних, але пов'язаних між собою питання про політичні інститути. Перший з них нормативний: «Які суспільні інститути більшою мірою відповідають створенню «правильного уряду» та соціетальних відносин?». Два інші носять емпіричний характер: «Чим пояснюється таке вагоме розмаїття інституціональних відносин?» та «Який вплив чинять такі відмінності на політичну поведінку, політичну владу та результат політичного процесу зокрема?» [3, 152].

Існує думка, що політичні інститути – це не що інше, як «правила гри», однак залишається незрозумілим, що вони означають. Одно з класичних пояснень поділяє «формальні» та «неформальні» правила. Більшість людей користується здебільшого встановленими правилами поведінки, при чому основна частина таких правил не формалізована в вигляді законів або будь-яких інших письмових предписань. «Тому політичним інститутам, – на думку Б. Ротстайна, – в більш вузькому значенні слова можна дати визначення як

формальним згодам, що досягнуті групами людей, поведінка яких регулюється застосуванням чітко визначених правил і процесом ухвалення рішень та підкріпленням повноваженнями одної особи чи групи осіб, формально наділених владою»[3, 161].

Такий підхід до визначення політичних інститутів не відповідає всім вимогам теорії, на що вказують більшість дослідників процесів інституціоналізації, зокрема Холл та Остром. На їх думку вийти з такого стану можливо шляхом визнання третього типу правил, які отримали назву «стандартних робочих процедур», «робочих правил», «реально діючих правил» тощо. В такий спосіб вчені намагалися визначити правила, з якими погоджуються та якими керуються ті, хто має до них безпосереднє відношення. «Переваги такого визначення зрозумілі. Якщо з поняття інституту виключити «культуру» та «загальноприйняті норми», то правила, які є політичними (в тому аспекті, що вони були встановлені або явно, або за згодою), залишаться незалежно від того, чи були вони записані на папері або прийняті в ході формальної процедури»[3, 162].

На думку автора статті, інституціональний підхід при дослідженні системи стримувань та противаг не може бути визнаним як основний, здатний надати відповідь на всі запитання дослідника. Більш вдалим в даному аспекті є інституціональний підхід, оскільки дозволяє розглядати ті ж самі «правила гри», процедури взаємовідносин між великими політичними інститутами, але не в якості самостійних інститутів, які, до речі, мають не чисто політичну, а політико-правову природу походження та функціонування, а як певні інструменти досягнення гармонії владного процесу в державі.

Так, наприклад, такий політико-правовий інститут як імпічмент в межах теорії стримувань та противаг розглядається лише як процедура притягнення до відповідальності посадової особи, як певний інструмент впливу парламенту на виконавчу владу в особі президента. Такий підхід є суто політологічним, а не політико-правовим, як в випадку з інституціональним підходом, що також свідчить на користь інструментального підходу. Застосування такого підходу дозволяє також залучати до аналізу системи стримувань та противаг такі політичні інститути як опозиція, лобі, групи тиску тощо, які є самостійними політичними інститутами, але за певних обставин можуть стати інструментом впливу одного владного інституту на діяльність іншого.

Не можна обминути увагою ще один поширений науковий підхід, а саме системний підхід. Його застосування в теорії стримувань та противаг не викликає сумніву, оскільки еволюція даного політичного феномену в лоні політичної науки і практики довела саме його системність. Поодинокі елементи даної системи не здатні забезпечити баланс влади в системі, а прикладом практичного закріплення такої системи стала Конституція США.

Кожний з наведених наукових підходів до дослідження системи стримувань та противаг є корисним для теорії, однак, для отримання практичних порад, на мою думку, найкориснішим буде поєднання

інструментального та системного підходів до розгляду системи стримувань та протипаг.

Виникає цілком природне запитання: який метод застосувати для отримання необхідного знання в межах даного наукового підходу? Говорячи про методологію, слід визнати, що єдиної методології немає ні на Заході, ні в нас. Як зазначає Є. Шестопал: «Якщо західні дослідники, особливо позитивістськи орієнтовані, свідомо користуються ідеями з різних теорій, то еkleктизм вітчизняної методологічної бази можна назвати скоріше несвідомим. Виявити реальні методологічні основи того чи іншого дослідження видається дуже непросто. Рефлексія по відношенню до методології зустрічається рідко, а ті чи інші погляди проводяться з певною соромливістю»[3, 15]. І хоча Є. Шестопал говорить про російську політичну науку, українська наука не пішла далі від неї не на крок.

В політології, так само як і в багатьох інших науках, застосовуються, перш за все, загальнологічні методи: аналіз, синтез, аналогія, моделювання тощо, а також теоретичні методи: системний, порівняльний, історичний тощо [2, с.25].

Такі універсальні методи дослідження системи стримування та протипаг як аналіз і синтез мають вагоме значення, оскільки метою аналізу є пізнання частин як елементів складного цілого, а синтез доповнює аналіз та дозволяє узагальнити різноманітні явища, сформулювати судження, згрупувати всі отримані знання в єдине ціле. Так, стосовно системи стримувань та протипаг доцільно уявити її як певний набір політичних феноменів, кожних з яких окремо потребує наукового дослідження та теоретичного обґрунтування, провести їх аналіз, а потім досліджувати їх діяльність в сукупності з іншими елементами системи. Це так звана логіка дослідження, його загальна схема, але вона повинна доповнюватися спеціальними методами дослідження.

Невдаваючись до детального аналізу всієї методологічної бази політичної науки, зазначимо, що для отримання порад в практичному розрізі досліджуваних явищ загально визнаною методологією залишається порівняльне дослідження. Дійсними майстрами даного метода політичного дослідження вважаються американці. Ними розроблено детальну методологію порівняльного дослідження, чому присвячено цілий ряд робіт. Провідна ідея такого методу – на основі порівняння одних і тих самих явищ (інститутів, інструментів тощо) в різних політичних системах, тобто в різних умовах та за різних обставин, з'ясувати що є позитивним, що негативним і на основі такого знання зробити прогноз на майбутнє.

Крім порівняльного, існує ще безліч методів дослідження переважно емпіричного спрямування. Залишаються популярними математичні, так звані кількісні методи дослідження, досить ретельно вивчені Д. Джексоном та К. Макгроу [3, 699-748]. Однак, в межах теорії стримувань та протипаг вони виявляються малоефективними, оскільки в даному випадку відсутній предмет кількісного визначення. Натомість більш ефективним буде нормативний метод. «Прибічники такого методу дослідження звертають

увагу на культурні цінності в суспільстві, які вважаються бажаними. Вони розглядають норми в вигляді правил або прав та обов'язків, зорієнтованих на задекларовані цінності»[5, 520].

Таким чином, можна стверджувати, що перед сучасною політичною наукою стоїть актуальна проблема формування теорії стримувань та противаг, в межах якої має дістати всебічного наукового обґрунтування система стримувань та противаг в усіх своїх проявах. Необхідність в набутті такого роду знань породжена політичною практикою сучасних держав світу незалежно від рівня розвитку та форми державного правління. Одною з найбільших проблем в даному аспекті є обрання напрямків та методології її дослідження, оскільки маємо на меті отримати саме політологічні знання про дану систему. Потреба в отриманні практичних порад для сучасних політичних діячів вимагає від науковців застосування інструментального підходу до дослідження системи стримувань та противаг та використання системного та порівняльного методів дослідження. Залишаються відкритими питання застосування інших методів емпіричного дослідження та отримання на їх основі кількісних знань про сучасну систему стримувань та противаг.

1. Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. / Предисл. А.К. Соколова. – М.: Изд-во «Весь мир», 1997. – 544 с. 2. Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология: Учебник. – М.: Юристъ, 2002. – 511 с. 3. Политическая наука: новые направления / Пер. с англ. М.М. Гурвица, А.Л. Демчука, Т.В. Якушевой. Науч. ред. Е.Б. Шестопап. – М.: Вече, 1999. – 816 с. 4. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. 5. Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь мир», 2001. – 560 с.